

A KÁRPÁT-MEDENCE A MAGYAR HONFOGLALÁS ELŐTT

Kulcsár Gabriella, Bollók Ádám, Horváth Friderika, Marton Tibor, Masek Zsófia, B. Tóth Ágnes

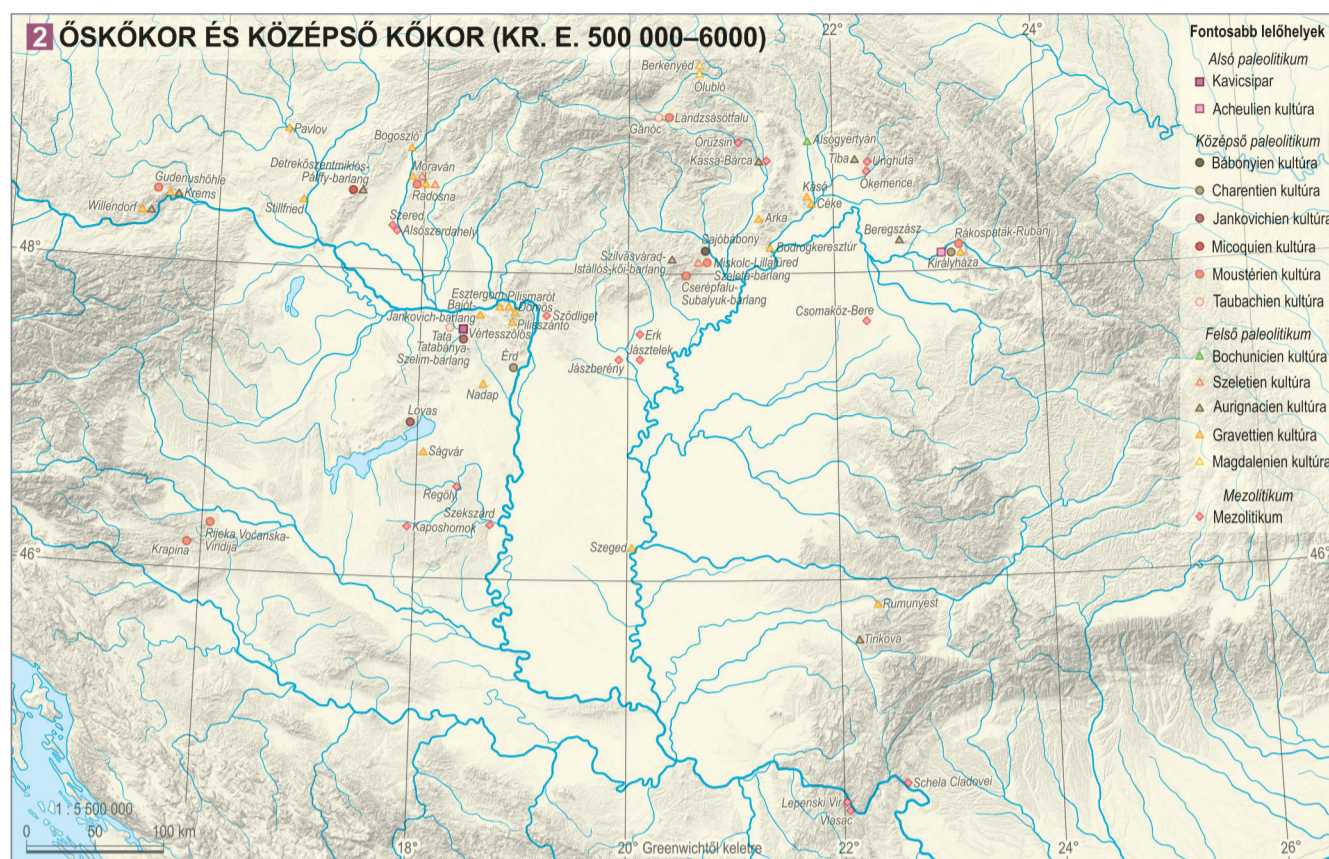
Őskor

A Kárpát-medence és a környező területek több száz-ezer éve szolgálnak emberi közösségek lakóhelyeül. A változatos domborzati, éghajlati és talajviszonyokkal jellemezhető régió természeti képét az egykori társadalmak sokrétű életmódbeli adaptációja formálta és formálta mindmáig. A termékeny lösztalajokkal borított folyóvölgyek kiváló mezőgazdasági termőterületet, a hegyvidékek változatos nyersanyagforrásokat jelentettek az egykori közösségek számára, a sűrű vízhálózat pedig közlekedési útvonalként is szolgált. A területre vonatkozható első írott források, földrajzi és népművelés a vaskorra érvényesek, a Kr. e. 5. századból, Hérodotosz művéből valók. Az őskor korábbi időszakairól a régészettudomány szolgáltat adatokat. A térbeli és időbeni csoportosítást a jellegzetes anyagi kultúra, a településformák vagy a temetkezési szokások együtthalása alapján elkülöníthetjük régészeti kultúra fogalma tesztire lehetősé, mely a közép-európai ősrégészeten mindmáig használatos. Nevüket egy-egy kiemelkedő lelőhely, elterjedési terület, jellegzetes tárgytipus, illetve temetkezési szokás alapján kapták. **1.**

Őskor, újkor, rézkor

A Kárpát-medence területén megfigyelt legkorábbi emberi megtelepedés szórványos nyomai a *felső pleisztocén* korai szakaszából, az *alsó paleolitikumból* (*őskor*) származnak (500–300 ezer évvel ezelőtt). A korszak egyik legfontosabb lelőhelye Vértesszőlős, ahol az élőember (*Homo erectus*) maradványai, több ezer kis méretű kavicszköze, tűzhelyei és vadászszármányának csonttöredékei kerültek elő. **2.**

A *középső paleolitikum* (*őskor*) (közel 300–45 ezer évvel ezelőtt) Közép-Európában a neandervölgyi em-



bertípus (*Homo neanderthalensis*) elterjedésével jellemezhető. A korszak pattintott kőeszközei jellemzően kétféle technológiát tükröznek: az egyoldali megmunkálású eszközöket használó – összefoglaló francia terminológiával *moustérien* –, illetve a kétoldali (ún. bifaciális) megmunkált alkalmazó régészeti kultúrák változatai egyaránt megtalálhatók a Kárpát-medence területén. Nyílt színi lelőhelyekről (Érd, Tata) és jellemzően barlangokból (Suba-lyuk-, Jankovich-, Szeleta-barlang) is egyaránt ismertek.

A *korai felső paleolitikum* (*őskor*) a modern ember (*Homo sapiens*) európai elterjedésének időszaka. A Kár-

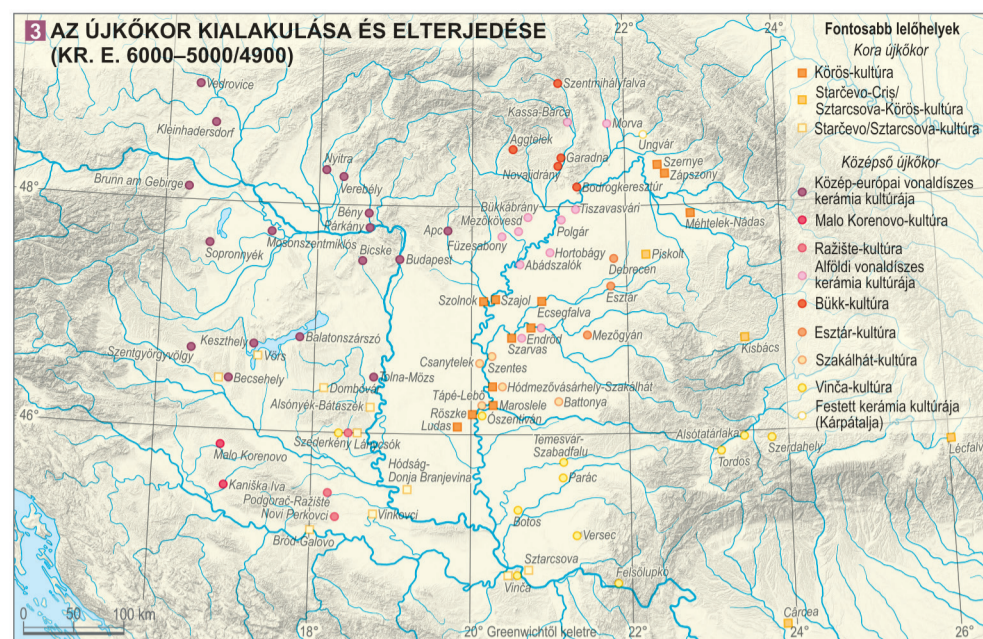
pát-medence területén több kulturális egység fémjelzi ezt az időszakot, köztük például a névadó Szeleta-barlangból és a Vág völgyéből ismert *szeletien* és a nyílt színi, illetve barlangi lelőhelyekről egyaránt ismert *aurignacien*. Az előbbi a bifaciális kidolgozású, babérvél alakú lándzsahegyekről **1.**, az utóbbi a kis méretű pengékről és csontból csiszolt hegyekről ismert.

Kr. e. 28 000 körül a térségben új, a főként pengésszőket használó régészeti kultúra, a *gravettien* kultúra jelent meg. Keleti irányból, három, időrendileg elkülönülő hullámban terjedhetett el. Települései elsősorban nyílt színi lelőhelyeken, löszrétegekben kerültek elő, például a Dunakanyarban vagy a Vág völgyében. A megélhetést a csordaállatokra (mamut, rénszarvas) specializált vadászat jelentette. Néhány lelőhelyen a kultúra fosszilis csigákból, kagylókból készült ékszerei és kis méretű szobrai is ismertek. A térség legkorábbi lakóépítmény-maradványai (Ságvár) a gravettien embersoportjaihoz köthetők.

Mintegy 11 ezer évvel ezelőtt, a *pleisztocén* és a *holocén* határán alapvető környezeti változások zajlottak le a Kárpát-medence területén is. A kőkornak a Kárpát-medence területén a *korai holocénra*, közelítően Kr. e. 10 000–6 000 közé keltezhető periódusát *középső kőkornak* (*mezolitikum*) nevezik. Leleltetett folyórendszerek mentén található, például a Jászság vagy a Dunántúlon a Kapos-völgy területén. A középső kőkor embersoportjai továbbra is főként vadászatból tar-



1 Levél alakú hegyek. Őskor, szeletai ipar, (kb. Kr. e. 45 000). Szeleta-barlang



tották fenn magukat, ugyanakkor megnőtt a halászat, illetve a specializált gyűjtögetés szerepe. A korszakra jellemző pattintott kőeszközök között gyakoriak a kifejezetten kis méretű, ún. geometrikus eszközök.

Az *újkor* (*neolitikum*) kezdetén a neolitikáció – azaz a vadász és gyűjtögető életforma felváltása állattartással és növénytermesztéssel – az emberiség történetének egyik alapvető fordulópontja. A folyamat során a délkelet felől érkező első földművelő és állattenyésztő életmódot folytató közösségek a nagy folyók mentén néhány évszázad alatt benépesítették Délkelet-Európa nagy részét. Megélhetésük olyan, a Kárpát-medencében korábban ismeretlen, de Délnyugat-Ázsiában ekkorra már házasított növény- és állatfajokon alapult, mint a gabonafélék (tönkoly, alakor, tönkebúza, árpa), illetve a juh és a kecske. Az újkor folyamán a sertés-tartás is általános volt, a szarvasmarhák aránya pedig egyre nőtt. Az újonnan érkezett embersoportok állandó, agyagfalú épületekkel, gödrökkel és kemencékkel jellemezhető települései a Kr. e. 7–6. évezred fordulóján jelentek meg a Kárpát-medence egyes területein **3.** így pl. Erdélyben, a Partiumban, az Alföld középső részén (*Körös-/Criş-kultúra*), illetve a Délvidéken, valamint a Dél-Dunántúlon is (*Starčevo-kultúra*). Az újkor anyagi kultúra új elemei a csiszolt kőeszközök és mindenekelőtt a kerámiaedények, melyeket gyakran körömbenyomkodással díszítettek. A korai újkor jellegzetes rituális tárgyai a nöket mintázó agyagszobrok.



2 A „sarlós isten”. Késő neolitikum, Tisza-kultúra (Kr. e. 5000–4500). Szevár-Tűzköves

A *közép-európai vonaldiszes kerámia* kultúrájának kialakulása Kr. e. 5500 körül vette kezdetét a Dunántúlon. Elterjedésével a Kárpát-medencétől nyugatra is megjelentek az első földművelő közösségek, s néhány nemzedék alatt benépesítették Európa középső részét. Közös jellemzőjük a karcolt díszű kerámia, va-



lamint az oszlopszerkezetű, ún. hosszúhábkból álló települések. Ugyanebben az időszakban az Alföldön az *alföldi vonaldiszes kerámia* kultúrája, utána a déli hatáskor mutató *Szakálhábt-kultúra* terjedt el. A jórészt észak-balkáni elterjedésű *Vinča-kultúra* lelőhelyei hazánkban a Délvidéken, a Délkelet-Dunántúlon, valamint az erdélyi Maros-völgyben (pl. Tordos, Alsótárlaka) is ismertek. A Kárpát-medence északkeleti részén ugyanez a *Bükk-kultúra* települései terjedtek el, barlangi lelőhelyeken is. Kr. e. 5000 körül vette kezdetét a *késő újkor*, mely alapvető társadalmi és településszerkezeti változásokkal járt **4.** A Kárpát-medence nyugati területein, a *Lengyel-kultúra* lelőhelyei a hosszúhábok és nagy sírszámú temetők, illetve közösségi céllal épített nagy méretű körökre jellemzők. A sírokban gyakoriak a temetkezési mellékletek: csiszolt kőbalták, kagyló- vagy ritkábban réz ékszerek és jellegzetes fetsett kerámiaedények is. Az Alföldön ebben az időszakban a *Tisza-*, *Herpály-* és *Csöszhalom-kultúra* települései között gyakoriak a vastagon rétegzett, a hosszabb idejű használat során „képződött”, ún. tell települések (például Hódmezővásárhely-Kökénydomb, Szegvár-Tűzköves, Polgár-Csöszhalom), melyeket rendszerint mély árokrendszer kerítettek. A *Tisza-kultúra* a jellegzetes karcolt fonatmintás kerámia, illetve az agyagszobrok is jellemzők, köztük a leghíresebb, az ún. „sarlós isten” **2.**

A nagy méretű rézeszközök, török, lopotalták és csákányok, valamint az arany ékszerek fokozatos, a Kr. e. 5. évezred második felében történt elterjedése alapján különíthető el a Kárpát-medencei *rézkor* **5.** A *rézkor* kezdetén a Kárpát-medence nyugati területein a *Lengyel-kultúra* tovább élt ugyan, a korábbi nagy település koncentrációknak azonban nincs nyoma. A régióban a középső rézkort a déli eredetű *Balaton-Lásinja-*

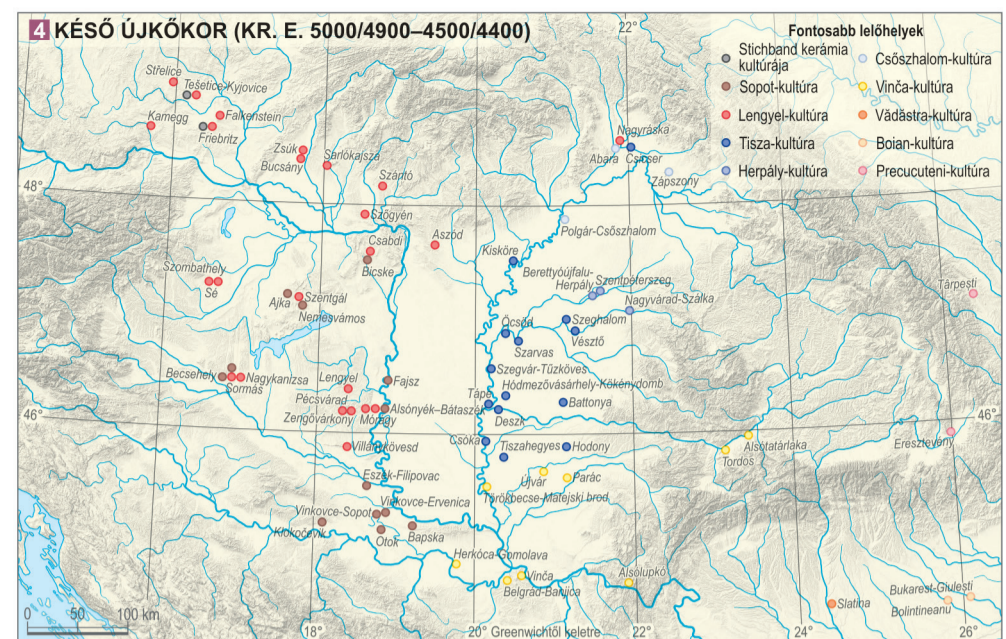
kultúra települései fémjelzik Kr. e. 4000 körül, utánuk az ún. *tűzdelt barázdas díszű* kerámiával jellemezhető lelőhelyek ismertek.

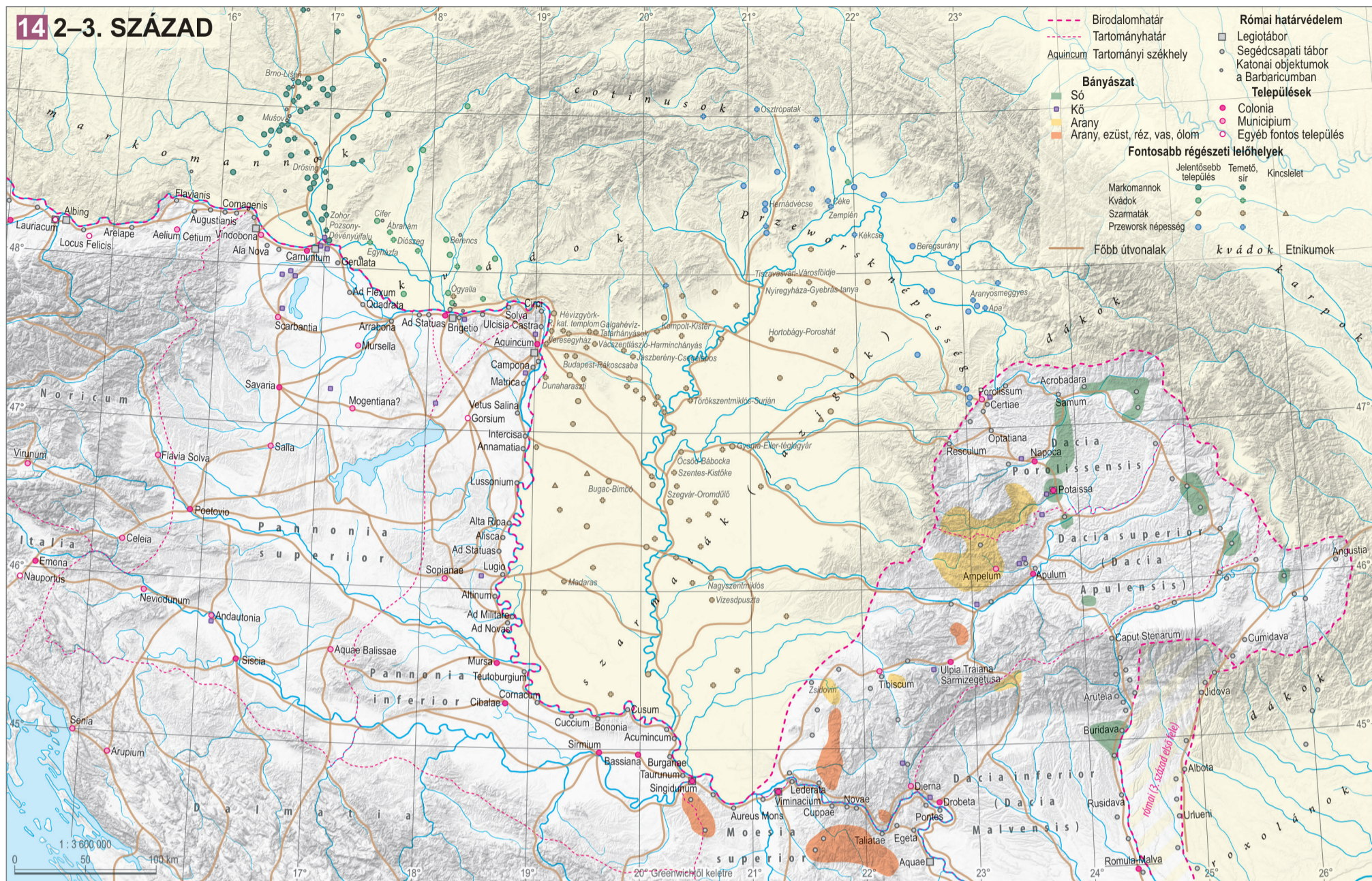
A keleti régiókban a tell jellegű települések lényegében megszűntek, a *korai rézkori Tiszapolgár-kultúra* nagy sírszámú temetői a települések területétől elkülönítve helyezkedtek el, gyakran a részben egykorú *Bodrogkeresztúr-kultúra* temetkezéseivel együtt (ilyen például a *Tiszapolgár-basanyai temető*).

Erre az időszakra tehető a keleti, sztyeppei eredetű, halmok alá temetkező közösségek első megjelenése a Kárpát-medence keleti részén. A Tisza-vidéken foltszerűen terjedt el a délkeleti eredetű, ún. pecsétes füllé edények alapján elkülönített *Hunyadihalom-kultúra*.

Kr. e. 3600/3500–3000/2800 között a Kárpát-medence teljes területén a *késő rézkori Baden-kultúra* komplexum sűrű településhálózata alakult ki **6.** Az új korszak, a réz mennyiségének viszonylagos visszaesése mellett, olyan újításokkal jellemezhető, mint a kővetve, a kerámia kocsimodellek alapján bizonyítható kerék alapú szállítást vagy a gyapjufeldolgozás általános elterjedése. A települések gödreiben a nagy mennyiségű kerámiatöredék mellett gyakoriak az állattaladatok, főként a szarvasmarha maradványai, valamint járványokkal, esetleg rituális cselekvéssel kapcsolatba hozható emberi tömegsírok is előkerültek. Olyan különleges leletekre is bukkantak, mint a Balatonöszdön feltárt agyagmaszk vagy az emberi alakot mintázó, Ózd-Centerről ismert urnák.

Bronzkor, vaskor
A Kárpát-medence történetének következő fontos fordulópontja a Kr. e. 3. évezredben indult változásokhoz kapcsolódik. A térség lakói ekkor ismerkedtek meg a réz és az ón ötvöztetésével, és az így létrejött bronz alapanyag alapvetően határozta meg a következő időszakot. A bronzkor egy átmeneti időszakot (Kr. e. 2800/2700–2600/2500) követően hagyományosan három fő (kora,





6 II. Valentinianus császárt ábrázoló mellszobor. 4. század második fele. Pécs (Sopianoe)

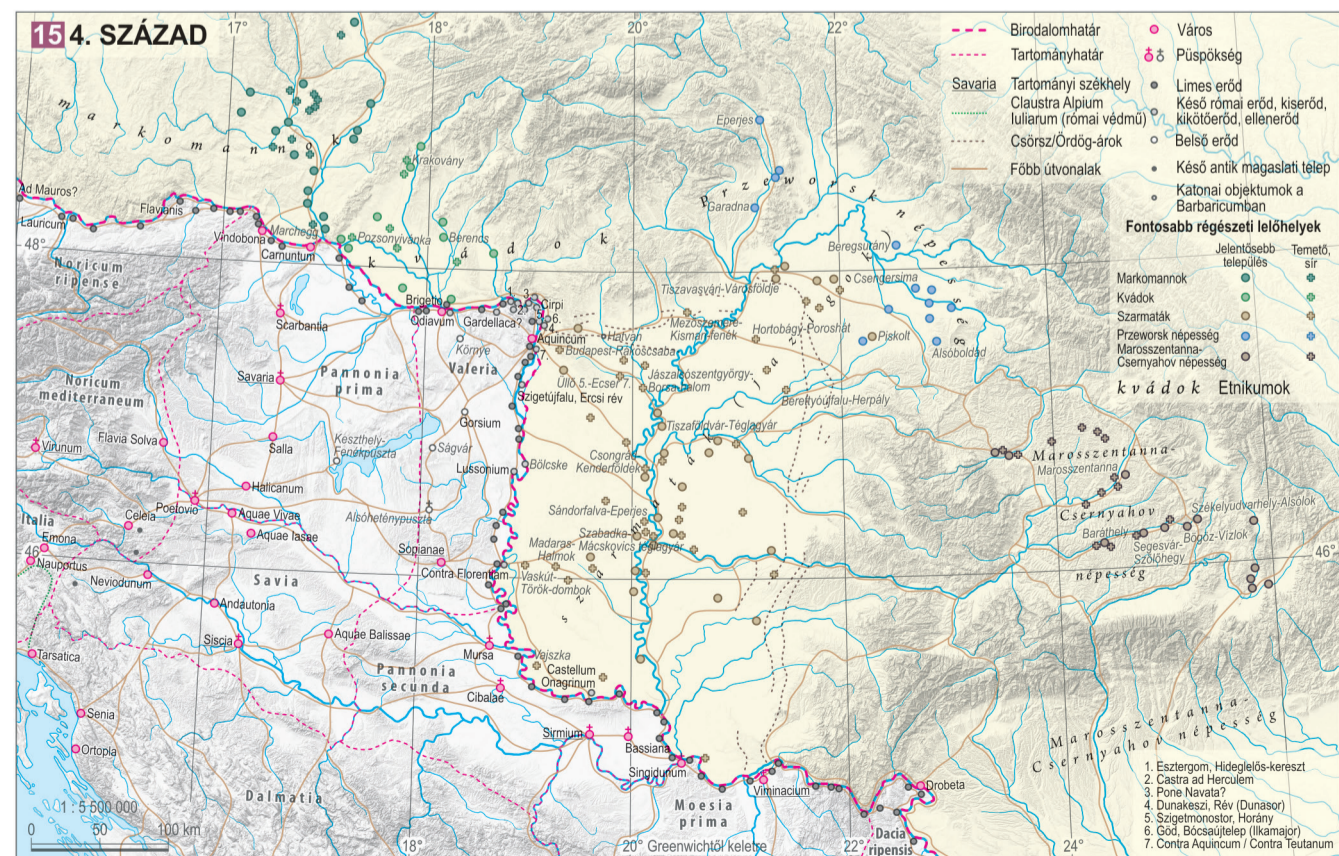
védelmi és közigazgatási rendszere a katonai megszállás első 10–15 évének tapasztalatai után alakult ki. Területén eleinte két, majd három tartományt hoztak létre. Az egyre erősödő barbár inváziók a 3. század közepétől kezdve sok gondot okoztak Daciában és a Balkán-félszigeten egyaránt. A birodalom daciai erőinek visszavonására és az al-dunai határ megerősítésére kényszerült. A betolakodókat alapvetően nem a római Dacia, hanem az al-dunai tartományok vonzották.

az egész régióban nagymértékű erődítési tevékenység jellemezte. 6 Pannoniában az építkezés a határvonal minként oldalára kiterjedt, a tartomány belsejében őt, ún. belső erődöt emeltek. A limesen túl a szarmata Barbaricumban pedig kiterjedt sáncrendszer építésébe fogtak (Csörsz-árok). Továbbá a birodalom határain belül az Északkelet-Itáliát Illyricumtól elválasztó vonal mentén, az Itáliára nehezedő barbár betörések kivédésére falakból, tornyokból és erődökből álló lineáris védelmi rendszert alakítottak ki (Clastra Alpium Iuliarum) 15. A kelet-alpi régióban számos késő antik alapítású magaslati telep keletkezett, amelyek több évszázadig az igazgatás, a kultusz és a védelem központjai voltak. Az Al-Duna mentén a római limes részét képező táborhelyek szintén erődített településekké alakultak át, amelyek a kora bizánci időszoakat is megélték.

Pannonia utolsó évszázadának jellegzetes települései a birtokközpontokra épülő villagazdaságok voltak; a késő császárkori elit arisztokratikus életvitelét és a korszak szellemiségét hűen tükrözik a Seuso-kincs gazdagon díszített ezüst edényei. 7

Római császárkori Barbaricum

Az 1. évszázadban a Kárpát-medence központi területein nagy hatalmi és etnikai változások zajlottak le. Az Alföld területét a szkítákkal rokon, iráni eredetű szarmaták foglalták el 18/19–50 körül. A szarmata megnevezés több törzs gyűjtőnéve lehetett. Közülük a legnyugatibb népcsoport, a jazigok – vagy egy részük – költöztek át az Alföldre.



7 A Seuso-kincs Vadászója a Pelső felirattal



8 A vaskúti szarmata halomsírok

A Kárpát-medence északi és keleti részén ekkoriban kelta és dák népcsoportok éltek. A legerősebb politikai hatalommal a Dák Királyság rendelkezett: uralták az Al-Duna-vidékét, Erdélyt, és fennhatóságuk az alföldi területekre is kiterjedt. A Kárpát-medence északi részén kelta eredetű népek éltek tovább a kora császárkorban (cotinusok, osusok), majd őket fokozatosan germán népek váltották fel. Az 1. század első felében tüntek fel a kvádok a birodalom határain, a Kisalföldön. Az Északkeleti-Kárpátok folyó völgyeiben a vandálokhoz kötött Przeworsk-kultúra terjeszkedett dél felé a Felső-Tisza-vidékig. A Morva-medencét a markomannok vonták tartósan uralmuk alá. A 2. századi markomann-szarmata háborúk során számos római katonai objektum is lepusztult ezen a területen, mélyen a Barbaricum belsejében.

A szarmata-római viszonyt évszázadokig a békés szövetségi viszony és a háborús konfliktusok váltakozása határozta meg. Traianus dák háborúiban (101–106) a jazigok római szövetségben, a dákok ellenfeleként vettek részt, aminek következményeként a teljes tisztántúli síksági területet uralmuk alá vonhatták. A 170. éven át Pannonia, Dacia és Moesia közt élő szarmaták intenzív kereskedelmi és gazdasági kapcsolatokat alakítottak ki a Római Birodalommal. 8

A 2–3. században a Kelet-európai-síkságon a keleti szarmaták hatalmának leáldozott. A 3. századtól a római kor végéig az alföldi szarmaták az iráni világ utolsó, szigetserű maradványát alkották az ókori Európában. Dacia feladása és megszüntése után Erdélybe a gótok telepedtek be (Marosszentanna-kultúra). A késő császárkorban a kvád szállásterület fölfelé húzódtott a folyó völgyekben, az Északi-középhegység nyugati részének római kori leletei is hozzájuk köthetők. A Kárpátok északkeleti folyó völgyeiben a Przeworsk-kultúra népessége élt a római kor végéig.

Népvándorlások

Kora népvándorlások

A hunok 375/376 körül keltek át a Volgán. Szélesen megkezdtek Kelet-Európa meghódítását, amely pánikot és hatalmas népvándorlási hullámot váltott ki. A menekülő néptöredékek egy része a Balkán felé tört be a Római Birodalom területére (hadrianopolisi csata, 378), más részük a Kárpát-medence felé távozott. A hunok – meghódítva az alánok, keleti gótok és nyugati gótok területét, és magukkal sodorva számos néptöredéket – néhány éven belül elérték a Kárpát-medence határait.

Az események térségünk népeire is gyors és erőteljes hatást gyakoroltak. A szarmaták a velük hagyományosan szövetséges kvádokkal együtt 374–375-ben indították el utolsó nagy betörésüket Pannoniába. Az események háttérben ekkor már biztosan a hunok által kiváltott népmozgások álltak. A hunok az Alföldet már a 380-as évektől, legkésőbb az 5. század elejétől uralmuk alá vonhatták, amit az 5. század első évtizedeiben a Pannonia felé való terjeszkedés követett 16. A szarmatákról a 380-as évek után szinte teljesen hallgatnak for-



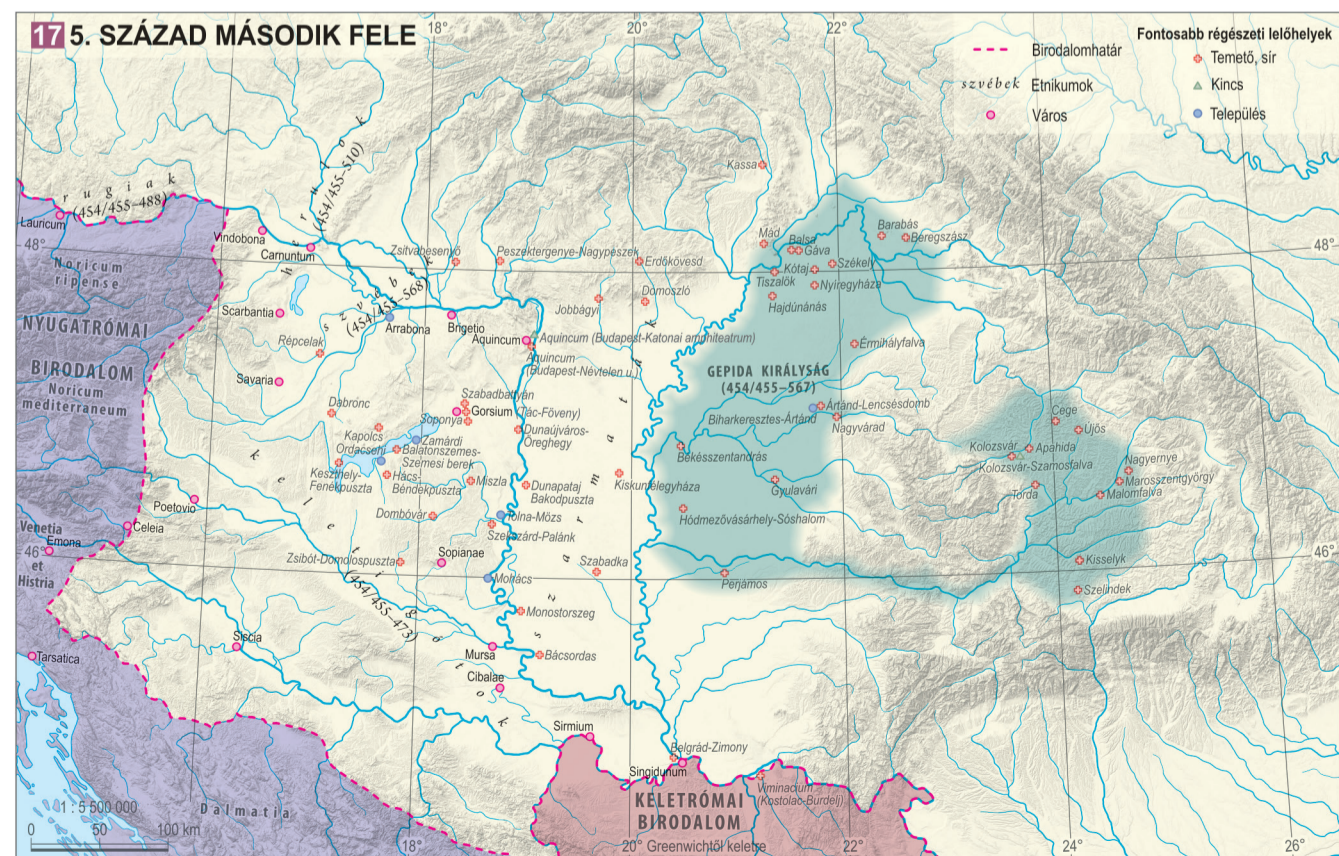
rásaink. A lakosság részben a nyugat felé menekülést választhatta. A régészet eredményei alapján – a települések és a temetők egy része használatban maradt – a népesség másik része betagozódott a nomád birodalomba. A Kárpát-medence peremterületeinek késő császárkori hatalmi formációi közül egy sem élte túl a hun kort. Az elmenekült lakosság nagymértékben kivette részét a népvándorlás kori nyugat-európai királyságok megalapításában. Közülük a gótok királyságai a legismertebbek. A távozó kvádokhoz köthetjük a Sváb Királyságot, a vandálokhoz és az iráni eredetű alánokhoz az észak-afrikai Vandál–Alán Királyságot. Pannoniából a népesség egy része, elsősorban a tethető birodalmi adminisztrációhoz tartozó romanizált elemek szintén a birodalom belseje felé távoztak. A lakosság részben azonban Pannoniában is helyben maradt, alkalmazkodva az új körülményekhez. A társadalom felülretegződött a barbár néptöredékekkel, anyagi kultúrájuk fokozatosan belesimult az újonnan kialakult Kárpát-medencei kulturális hagyományok közé. Ez egy hosszabb átmeneti folyamat részének tekinthető, hiszen a barbár népek betelepítése, a keleti területekről érkező nyomás következtében, már a 4. században megkezdődött, miközben a késő római és ókeresztény kultúra Pannonia-szerte virágzott. A római katonai objektumok, városok, vidéki közpon-

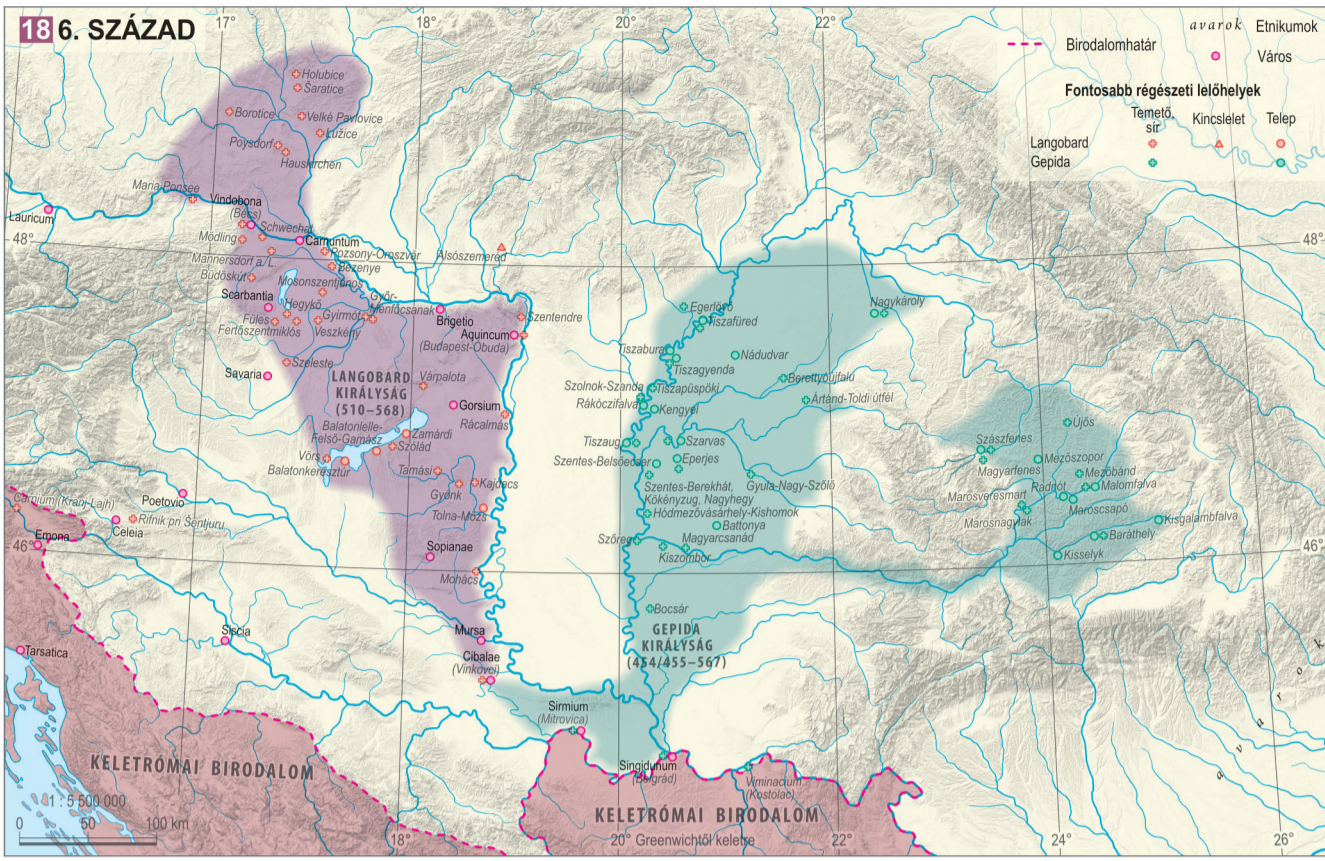
tok (villák) hun kori továbbélése olykor egyértelmű, mások elpusztultak vagy látszólag eljelenetelenedtek. Az itt maradt közösségek jellemzően védett falak mögé húzódtak az átvonuló barbárok hullámai előtt. A temetkezési helyszíneken helyi romanizált és újonnan érkező barbár elemek egyaránt kimutathatók.

A Hun Birodalom központja a 410-es évekig a Fekete-tenger vidékén lehetett, ekkor még egyszerre több királyukról számolnak be a források. Később rövid ideig Havasalföld területére kerülhetett át, amelyet az alföldi birodalmi központ kialakítása követett a 420-as években, legkésőbb a 430-as évek elején. 435-ben már Bleda és Attila irányította a birodalmat, majd testvérbátyja meggyilkolása után Attila egyeduralmuként vette át a hatalmat (445–453).

A Kelet- majd a Nyugatrómai Birodalom ellen indított hun támadásokból származó zsákmány, váltásdíjak és a béke árértéte aranyban fizetett, folyamatosan növekvő római adó mérhetetlen gazdagságot hozott a Kárpát-medencébe. E vagyon egy része hamar földbe került, kincsleletek, éremleletek, áldozati leletek és a hun kori sírokban megtalálható ékszerek, viseleti elemek formájában.

A pannoni lakosság és a szarmaták szontvázas rítussal temetkeztek; az utóbbiak gyakran körülárkolt temetkezéseket és halomsíros temetőket létesítettek.





10 Fibula. Langobard időszak, 6. század közepe. Tamási-Csikólegelő
11 Gepida előkelők síreletere: sas alakú veretek. 5. század második fele. Apahida 2. sírlelet

Az Alföldön és Erdélyben a Hun Birodalom sokszínű utódállamként konszolidálódott a tartóssabb életű *Gepida Királyság*. Erdélyi, 5. század végi hatalmi központjukat az apahidai királysírok jelzik [11]. Az erdélyi erőforrások – köztük a daciai bányák – kiaknázása ebben az időszakban is folytatódhatott. A Tiszántúlon, elsősorban a folyók közelében, gepida kori települések és temetők sűrű hálózata alakult ki. A Duna–Tisza köze azonban a hun kor után szinte teljesen elnéptelenedett, aminek környezettörténeti okai is lehettek.

A hun kor utáni évtizedek régészeti leletanyaga közvetlen kapcsolatot mutat a hun koriéval, de az ázsiai eredetű rituális elemek az 5. század második felére el-tűntek. A helyi antik, keleti és mediterrán kulturális vonások mellett egyre erősebben érvényesült a nyugat-európai Meroving-világgal való kölcsönhatás. A régészeti anyagot csak a tartóssabb hatalmi formációk esetében és területén érdemes népcsoportokhoz kötnünk. Azokban az időszakokban és területeken, amelyekben közvetlen szerepük bizonytalan, a leleteket nem tudjuk egyértelműen az írott forrásokban szereplő népek-hez rendelni.

A 6. század első évtizedeiben térségünk legjelentősebb harci eseményei *Sirmium* birtoklásáért folytak a keleti gótok és a gepidák között. A gepidák a 470-es évektől 504-ig, majd 536–567 között tartották uralmuk alatt az egykori császárvárost. Új szomszédaikkal, a langobardokkal kezdetben békes kapcsolatokat ápoltak. Ez azonban az 540-es években ellenséges, majd 550 körülre háborús viszonyra alakult át. A gepida–langobard konfliktus lezárása hosszú időre meghatározta a Kárpát-medence sorsát. A győzelem érdekében a langobardok a Kárpát-medence határára feltűnt avarokkal szöveterkedtek. A kétfrontra támadás során a Gepida Királyság 567-ben megsemmisült; utolsó királyuk, Kunimund, a csatamezőn esett el. A háború igazi győzteseivé azonban az avarok váltak: 568 húsvétján a langobardok, Alboin király vezetésével, az avarok elől Itáliába távoztak.

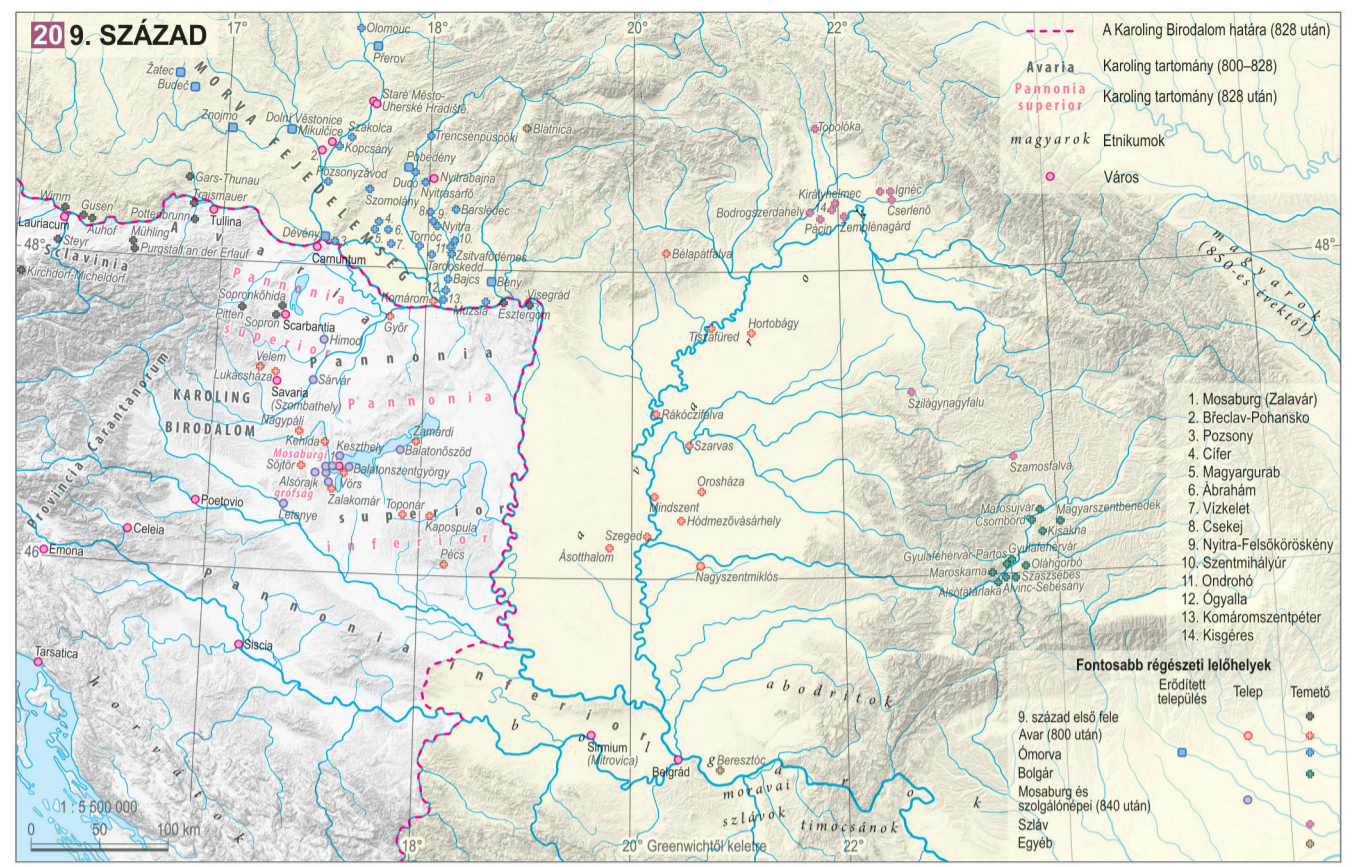
Az avar kor és a 9. század

Az avarok sztyepei népe egy, a 460-as évek eseményeihez kapcsolódó említés után az 550-es évek végén tűnt fel először az írott forrásokban. Ázsiai társulásaikat az 550-es évek első felében felemelkedő *Türk Kaganátus* elől menekülve kellett elhagyniuk és Európába költözniük, ahol először a Kaukázustól északra elterülő sztyeppén jelentek meg. Konstantinápolyllal szövetségre lépve uralmuk alá hajtották a nagyállattartó, legelő-váltó életmódot élő szabiokat, utigurokat és kutrigurokat, majd 562-ben seregeik már az Al-Dunánál álltak. Új haza után kutatva szövetséget kötöttek a langobardokkal a gepidák ellen. Az utóbbiakra 567-ben mért vereség után az avar kagán (fejedelem) népei előbb a Dunáig vették birtokukba a Kárpát-medencét, majd 568-ban a langobardok egykori területeire is kiterjesztették uralmukat, miután azok az avar szomszédság miatt Itáliába vonultak.

Az 567–568-tól a Kárpát-medencében berendezkedő és bizonyos időszakokban a kelet-európai sztyeppé egy részét is uralma alatt tartó *Avar Kaganátus* számos népcsoport felt gyakorolt hatalmat [19]. Az uralmuk alá került gepidák egy része továbbra is Erdélyben és a Tisza-vidéken maradhatott. A Tiszántúl nagy részét (főként a Körösöktől délre) a kelet-európai sztyeppévidéken hódoltatott és az avarokhoz csatlakozott közösségeknek juttatták. Az avar uralmat választó langobard csoportokra, a Tisza-vidékről kiszorult gepidákra és más néptörzsekre alapozva, a Dunántúlon egy új hatalmi szervezetet alakítottak ki. Ők a kagáni nemzetség tagjainak vezetésével, saját vezetőréteg alatt tagozódtak be a kaganátusba. Magterületeiket a Kelet-Dunántúlon, a Duna mentén találjuk. A Dél-Dunántúlon – elsősorban Keszthely környékén – egy római kultúrájú csoport jelenlétét figyelhetjük meg. Ez a népesség ugyanakkor a Dunántúl más tájain is felbukkan. Úgy tűnik továbbá, hogy kelet-európai gyökerű népek közül egyes családok a 7. század elejétől a Dunántúlon is több helyen megjelentek. Maguknak az uralmat gyakorló avaroknak a nyomai a Kárpát-medence számos pontján megtalálhatók. A Dunántúl nagyobb temetőiben és a Tiszántúlon inkább a kagáni hatalom által szervezettek közössége közé ékelődő, az új hatalmi szervezetet biztosító csoportjaikra követhetünk. A Duna–Tisza közén és a Kisalföldön ugyanakkor nagyobb csoportokban is megjelenhettek a 6. század utolsó harmadában és a 7. század első évtizedeiben.

567-től 626-ig az avarok sikeres hadjáratokat vezettek a Dunától délre fekvő keletromai területek ellen. Lépésenként felszámolták az al-dunai római határrendszert, megszüntetve ezzel Konstantinápoly hatalmát az északkelet-balkáni régióban, illetve egyfajta kettős hatalmat kialakítva a térségben az ellenség szemmel tartására és saját felvonulási útvonaluk biztosítására. Konstantinápoly ezekben az évtizedekben hatalmas és minden új békeemléképpel egyre növekvő mennyiségű aranyadót fizetett a kaganoknak a békéért. A 600-as évek elején viszont a birodalom feladni kényszerült balkáni birtokainak nagy részét, így az adófizetés beszüntetése is idő kérdése volt csupán. A pillanat 626 után érkezett el, miután a császárváros sikerrel állt ellen az avarok és szövetségeseik ostromának. A központi hatalom bevételeinek megcsappánására azonnal reagáltak a kagán és nemzetsége hatalmát korábban elfogadó közösségek: az északnyugati határszélén *Samo* vezetésével robbant ki lázadás, míg a kelet-európai sztyeppén 630 körül a bolgár *Kuvrat* függetlenedett az avaroktól. A kagáni nemzetség ellen a Kárpát-medencében is felkelés tört ki, amelyet azonban sikerrel levertek.

Nagyjából ettől az időtől tudjuk igazolni régészeti módszerekkel a Duna–Tisza közén a kagáni központ jelenlétét [12], míg korábbi elhelyezkedéséről inkább feltételezéseink vannak. A keletromai területek elleni hadjáratok megszüntével számos más változás is megindult. A népesség szállásterületének süllypontjai mindenhol északi irányba tolódtak el. Az új temetőket legnagyobbbrészt biztosan a korábban a kaganátus más területein élt és ekkor új területekre került közösségek nyitották. Több száz síros vagy még nagyobb sírmezők jelzik, hogy a 7. század közepétől második felétől a közösségek a 8. században végig, illetve még tovább is helyben maradtak. A régészeti megfigyelhető települések száma is megnőtt ettől az időtől. Mindez azt jelzi, hogy a korábbi mobilisabb életmódot lassanként felváltotta egy leteleplült, falusias világ. Az Avar Kaganátus a 7. századi átalakulások során egy



jelegzetes, keleti típusú sztyepei politikai alakulattól egy kora középkori agrártársadalommá vált, amely azonban szimbólumaiban (lótemetkezés, fegyvermellékletek) és többek között a nagyszentmiklósi kincs képi világa által eléln állított világképében nagyon sok vonást megőrzött harcias sztyepei múltjától [13]. Néhány család talán még a nagyállattartó gazdaságot is sikerrel tudta folytatni.

A 7. század közepétől harmadától a kaganátus vezetői és népei egyre ritkábban tűntek fel az írott forrásokban. Élénkebb érdeklődés irántuk csak egy évszázad után volt ismét tapasztalható: 782-ben az avarok köveit Nagy Károly udvarában tűntek fel. A 6–7. századdal ellentétben, amikor a kagán egyedüli uralkodóként jelent meg, ettől kezdve visszatérően hallunk további méltóságviselőkről (*jugurrus, tudun* stb.), ami egy decentralizáltabb uralmi forma előtérbe kerülésének világos jele. Az utóbbi a *Karoling (Frank) Birodalom* 8. század végén felerősödött nyoma alá az állam széteséséhez is hozzájárult. A 791-ben, Nagy Károly által az avarok ellen indított hadjárat nyomán a kaganátus felbomlása megállíthatatlanná vált. Az avarok között belháború robbant ki, amelyben 796-ban a kagánt és a jugurrust is meggyilkolták. Az állam területe a 800-as évek elejére kisebb politikai alakulatokra esett szét. A kagán tényleges hatalma a Dunától keletre szorult vissza, amit 811-ben Aachenben az érdekeltek részvételével szentesítettek. A Dunától nyugatra fekvő térséget ekkor *Scavinia*, *Avaria* és *Pannonia* néven ismerték el közigazgatási egységekként, melyeket betagoztak a Karoling Birodalomba, míg a Dunától északra a *Morva Fejedelemség* formálódott ki a kaganátus hanyatlásának árnyékában. A birodalom végül 828-ban alakította ki a keleti határai mentén elterülő térség hosszabb távon is fennálló adminisztratív szerkezetét. A Dráva és Száva köze keleti része bolgár fennhatóság alá került, ezért a Dunántúl Rábától délre, keletre fekvő területe lett *Pannonia inferior*, így *Pannonia superior* területe a Rába és a Duna közötti térségre, valamint a Bécsi- és a Tullni-medencére csökkent. *Pannonia inferior* területén a legfontosabb változás 838–840 körül következett be, amikor II. (Német) Lajos keleti frank király kiterjedt területet adományozott *Priwinának*, aki a mai

Zalavárhoz tartozó területen kezdte el kiépíteni uralmi központját, *Mosburgot*.

A 9. század első évtizedéig a kaganátus Dunától nyugatra élő lakossága továbbra is hasznalta ősei temetkezési helyeit, ami egyben helyben maradásukat is igazolja. A településterület átrendeződését mutató új temetőket bizonyos térségekben – így a Tullni- és a Bécsi-medencében – már ekkor is nyitnak, a nagy változást azonban a mosburgi központ kiépülése jelentette a 840-es évektől. A néhány évtized alatt preurbánus központtá kiépült *Mosburg* [14] körül előkelők udvarháza épültek fel és szolgálonépi települések létre, átrendezve ezzel a térség településszerkezetét. Mosburg a 9. század utolsó évtizedeire Arnulf keleti frank király pannóniai székhelyévé, királyi várossá (*regia civitas*) vált, amely fejlődést a honfoglaló magyarok megérkezése és a térség 900. évi elfoglalása akasztott meg [20]. A Dunántúllal ellentétben, az avarok kezén maradt alföldi részek 8. században ott élt közösségeinek nyomait csak kevés helyen tudjuk a 9. század későbbi évtizedeig követni. A kutatók véleménye megoszlik az avar kori

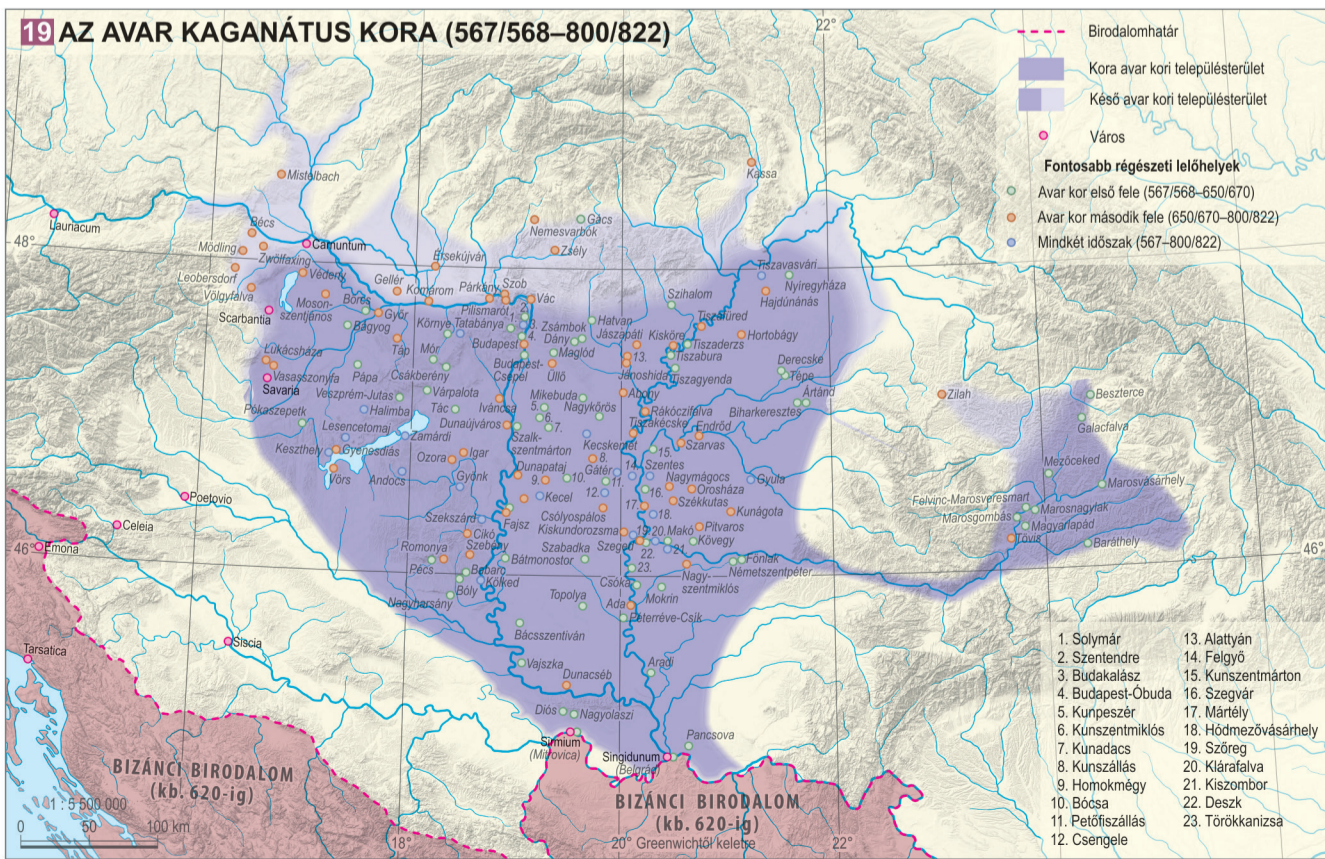


13 A nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszója. 8. század első fele-középe



14 A mosburgi Szent Hadrianus-templom alaprajza. 9. század közepe. Zalavár

közösségek sorsát illetően: vannak, akik a klimatikus viszonyok megváltozására utalva erőteljes népességcsökkenéssel számolnak körükben, míg mások szerint jelentős tömegek éltek a honfoglaló magyarság megérkezését és előbb a Magyar Fejedelemség, majd a keresztény Magyar Királyság rendszerébe tagozódtak be. Hasonlóan bizonytalan azon bolgár eredetű közösségek leszármazottainak a pontos sorsa, akiknek a nyomait a Maros mentén, Gyulaféhérvár tágabb térségéből ismerjük a 9. századból.



Magyarország Nemzeti Atlasza (MNA)

www.nemzetiatlasz.hu

<i>Szerkesztőbizottság</i>
Kocsis Károly (elnök)
Klinghammer István (tiszteletbeli elnök), Nemerkenyi Zsombor (titkár),
Gercsák Gábor, Kincses Áron, Kovács Zoltán, Zentai László

<i>Kartográfiai Tanácsadó Bizottság</i>
Zentai László (elnök)
Bartos-Elekes Zsombor, Bottlik Zsolt, Buga László,
Gede Máttyás, Gercsák Gábor, Györffy János, Márton Máttyás,
Orosz László, Török Zsolt Győző, Ungvári Zsuzsanna

MNA Állam és nemzet kötet

<i>Kötetszerkesztők</i>
Kocsis Károly (főszerkesztő), Kovács Zoltán, Nemerkenyi Zsombor, Gercsák Gábor, Kincses Áron

<i>Fejezetszerkesztők</i>
Bába Iván, Borsos Balázs, Buga László, Győri Ferenc, Hajdú Zoltán, Halmai Péter, Hevesi Attila, Juhász Dezső, Kocsis Károly, Kovács Zoltán, Kulcsár Gabriella, Máttyás Szabolcs, Pál Viktor, Török Zsolt Győző, Várkonyi László

<i>Képszerkesztő</i>
Magyar Árpád

<i>Szakmai lektor</i>
Probáld Ferenc, Gercsák Gábor, Bereznay András (V. fejezet térképei)

<i>Nyelvi lektor</i>
Kálóczy Katalin, Gercsák Gábor

<i>Borítóterv</i>
Mezei Gáspár – HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet, Kuti Ildikó – Civertan Bt.

<i>Arculatterv, tipográfia</i>
Kuti Ildikó – Civertan Bt.

<i>Sokszorosítás</i>
Keskeny és Társai 2001 Kft. keskeny nyomda.hu

<i>ISBN</i>
978-963-9545-55-7ö
978-963-9545-69-4

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a mű bővített, illetve rövidített változatainak kiadási jogát is. A kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül sem a teljes mű, sem annak valamely része semmiféle formában, semmiféle nyelven nem sokszorosítható és nem publikálható.

Felelős kiadó: Kiss László főigazgató
HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, www.csfk.org
© CSFK Földrajztudományi Intézet, www.mtafki.hu, Budapest, 2024

A kiadvány megjelenéséhez támogatást nyújtott: <p>Magyarország Kormánya</p> HUN-REN, Magyar Kutatási Hálózat Magyar Tudományos Akadémia

A kötet szerkesztésének lezárása: 2024. július 1.

<i>ISBN</i>
978-963-9545-55-7ö
978-963-9545-69-4

MAGYARORSZÁG NEMZETI ATLASZA

ÁLLAM ÉS NEMZET

<i>Szerzők</i>
BÁBA IVÁN
BÁRTH M. JÁNOS
BARTOS-ELEKES ZSOMBOR
BENEDEK JÓZSEF
BICZÓ KRISZTINA
BOLLÓK ÁDÁM
BOROS LAJOS
BORSOS BALÁZS
BUGA LÁSZLÓ
CSÜLLÖG GÁBOR
FINTA ISTVÁN
FRISNYÁK SÁNDOR
GYŐRI FERENC
HAJDÚ ZOLTÁN
HALMAI PÉTER
HARDI TAMÁS
HEGEDŰS ÁBEL
HEVESI ATTILA
HONVÁRI JÁNOS
HORVÁTH FRIDERIKA
HUBAI LÁSZLÓ
JANKÓ ANNAMÁRIA
JUHÁSZ DEZSÓ
KITANICS MÁTÉ
KOVALCSIK TAMÁS
KRISKA OLIVÉR
KULCSÁR GABRIELLA
KVECK PÉTER

MARTON TIBOR
MASEK ZSÓFIA
MÁTYÁS SZABOLCS
MORVAI TÜNDE
NAGY MIKLÓS MIHÁLY
NEMERKÉNYI ZSOMBOR
OLÁH KRISZTINA
PÁL VIKTOR
PÁLNÉ KOVÁCS ILONA
PAP JÓZSEF
PAP NORBERT
REMÉNYI PÉTER
SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY KLÁRA
SOMLYÓDYNÉ PFEIL EDIT
TÖRÖK ZSOLT GYŐZŐ
TRINGLI ISTVÁN
UJVÁRY GÁBOR
VADÁL ILDIKÓ
VÁRKONYI LÁSZLÓ
ZAGYI NÁNDOR
ZENTAI LÁSZLÓ

MARTON TIBOR
MASEK ZSÓFIA
MÁTYÁS SZABOLCS
MORVAI TÜNDE
NAGY MIKLÓS MIHÁLY
NEMERKÉNYI ZSOMBOR
OLÁH KRISZTINA
PÁL VIKTOR
PÁLNÉ KOVÁCS ILONA
PAP JÓZSEF
PAP NORBERT
REMÉNYI PÉTER
SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY KLÁRA
SOMLYÓDYNÉ PFEIL EDIT
TÖRÖK ZSOLT GYŐZŐ
TRINGLI ISTVÁN
UJVÁRY GÁBOR
VADÁL ILDIKÓ
VÁRKONYI LÁSZLÓ
ZAGYI NÁNDOR
ZENTAI LÁSZLÓ

MARTON TIBOR
MASEK ZSÓFIA
MÁTYÁS SZABOLCS
MORVAI TÜNDE
NAGY MIKLÓS MIHÁLY
NEMERKÉNYI ZSOMBOR
OLÁH KRISZTINA
PÁL VIKTOR
PÁLNÉ KOVÁCS ILONA
PAP JÓZSEF
PAP NORBERT
REMÉNYI PÉTER
SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY KLÁRA
SOMLYÓDYNÉ PFEIL EDIT
TÖRÖK ZSOLT GYŐZŐ
TRINGLI ISTVÁN
UJVÁRY GÁBOR
VADÁL ILDIKÓ
VÁRKONYI LÁSZLÓ
ZAGYI NÁNDOR
ZENTAI LÁSZLÓ

Térkép- és ábraserzők
†BARABÁS JENŐ
BÁRTH M. JÁNOS
BENEDEK JÓZSEF
BERTUS ZOLTÁN
BICZÓ KRISZTINA
BOLLÓK ÁDÁM
BOROS LAJOS
BORSOS BALÁZS
BUGA LÁSZLÓ
B. TÓTH ÁGNES

CSÜLLÖG GÁBOR
DEMETER GÁBOR
†DOMANOVSZKY GYÖRGY
†ENGEL PÁL
FINTA ISTVÁN
†GLASER LAJOS
GÓRA ZOLTÁN
GYŐRI FERENC
HAJDÚ ZOLTÁN
HALMAI PÉTER
HARDI TAMÁS
†HARKAI IMRE
H. KÉRDŐ KATALIN
HONVÁRI JÁNOS
HORVÁTH FRIDERIKA
HUBAI LÁSZLÓ
JANKÓ ANNAMÁRIA
JUHÁSZ DEZSÓ
KITANICS MÁTÉ
†KNEZSA ISTVÁN
KOCSIS KÁROLY
KÓKAI SÁNDOR
KOMORÓCZY BALÁZS
KÓSA LÁSZLÓ
KOVÁCS ZOLTÁN
KOVALCSIK TAMÁS
†KRESZ MÁRIA
KRISKA OLIVÉR
KULCSÁR GABRIELLA
KVECK PÉTER
†MARTIN GYÖRGY
MARTON TIBOR
MASEK ZSÓFIA

MÁTYÁS SZABOLCS
MORVAI TÜNDE
†NAGY IVÁN
ÖRDÖG ISTVÁN
PÁLNÉ KOVÁCS ILONA
PÁL VIKTOR
PAP JÓZSEF
PAP NORBERT
REMÉNYI PÉTER
SOMLYÓDYNÉ PFEIL EDIT
SOÓS ESZTER
SZABÓ TAMÁS
SZÓKE BÉLA MIKLÓS
TÁTRAI PATRIK
TEKNŐS LÁSZLÓ
TINER TIBOR
TÖRÖK ZSOLT GYŐZŐ
UJVÁRY GÁBOR
VADÁL ILDIKÓ
VÁNDOR ANDRÁSNÉ
VÁRKONYI LÁSZLÓ
ZAGYI NÁNDOR

Technikai munkatársak
LACZKÓ MARGIT
MAGYAR ÁRPÁD